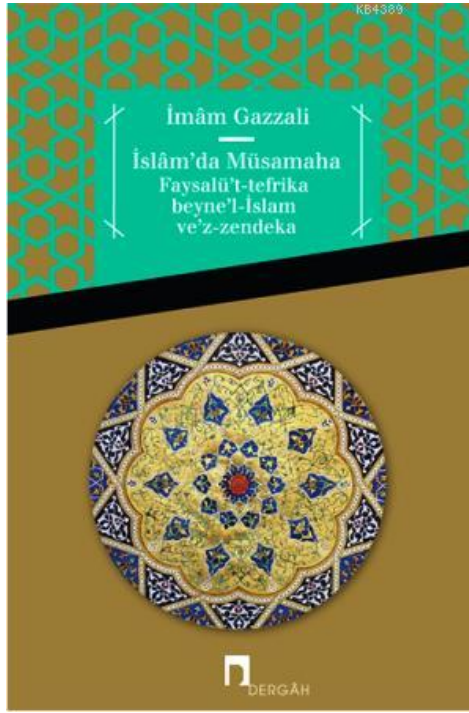

İslam'da Müsamaha/Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslam ve'z-Zendeka

İmam Gazzali. Türkçesi Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları. İstanbul 2019. 5. Baskı. 87 sayfa. ISBN: 978-975-995-439-0

MUHAMMET AYDIN*

Özede İslam coğrafyasında genelde dünyada yaşanan dini-siyasi gelişmeler bir arada yaşama kültürünü ve buna bağlı olarak müsamaha/hoşgörü anlayışlarını yeniden gündeme taşımıştır. Bu manada Gazzali'nin *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-zendeka* adlı eseri müsamaha ve bir arada yaşama bakımından önem taşımaktadır.

* Dr. Öğretim Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi ABD, maydin@gumushane.edu.tr orcid.org/0000-0002-0099-9024.

Eser Süleyman Uludağ tarafından dilimize kazandırılmıştır. Eser fasıllar şeklinde bölümlere ayrılmış ancak konular daha iyi anlaşılabilir diye Uludağ tarafından başlıklandırılmıştır.

Uludağ kitaba hazırladığı önsözde farklı bir noktaya temas etmektedir: “Müslüman âlimler içlerine kapandıkları ve dar bir alanda bilimsel faaliyette buldukları zaman görüş ufukları daralıyor, kısılıyor, ileriye ve çevrelerini göremez hale geliyorlar. Eskilerden gelen usullere, geleneklere ve alışkanlıklara sınımsız bağlı olmaları yenilikleri ve gelişmeleri doğru olarak görmelerini ve değerlendirmelerini engelliyor. Buna taassub ve taklid eklenince çıkmaza girmek kaçınılmaz oluyor. Bunun önü ancak dışa açılmak, etrafa bakıp olup bitenleri görmek, ön kabullerden ve peşin fikirlerden uzaklaşmak, bilgi dairesini genişletmek, ciddi araştırmalar ve incelemeler yapmak ve müsamahalı olmak suretiyle açılabilir.”¹

Gazzali giriş (I) kısmında iman ile küfrün mahiyeti konusuna değinmektedir. Ona göre küfür ile imanın mahiyetleri ve tarifleri, hak ile dalaletin sınırları ve sınırları kalpleri mal ve makam sevgisi ve kaygısı ile kirlenmiş kimselerin idrak edemeyeceği bilinmelidir. Bunun anlaşılması için “1. Kalplerin dünyevi kir ve paslardan arınmış, 2. Mükemmel bir mücadele ile cilalanmış, 3. Saf bir zikirle nurlandırılmış, 4. Doğru düşünce ile beslenmiş, 5. Devamlı olarak şeriatın hududlarına riayetle süslenmiş olması icabeder. Bir kalbe ancak bu gibi hazırlıklar sonunda peygamberlik meşalesinden feyz gelir ve kalp bu sayede cilalanmış parlak bir ayna şeklini alır.”(Gazzali, 2019: 22)

II. bölümde *taklitçilerin içine düştükleri çelişkilerden* söz eden Gazzali, taklidin kişiyi nasıl kötürümleştirdiğini göstermektedir. Zira muhatabın küfür tarifinin sorunlu olduğunu belirtir. Tarif “Eş’ari, Mutezile veya Hanbeli gibi muayyen bir mezhebe muhalefet etmemektir.” şeklinde kabul edilirse bu taklit adamı bağlar. Tutulması gereken yol, kendileri gibi mukallid olan hasımlarının delilleriyle karşı koymak olmalıdır. Gazzali sıfatlar bahsinde Mutezile’ye fazla yüklenildiğini düşünmektedir. “Allah’ın mümkün olan her şeye kadir

¹ Uludağ, Süleyman, İslam’da Müsamaha, Dergâh yay. İstanbul, 2019. Önsöz kısmı, s. 9-10.

olduğunu ve her şeyi eksiksiz olarak bildiğini kabul ettikleri halde ilahi sıfatları kabul etmeyen Mutezile'ye neden bu kadar çok şiddet gösterilmektedir?” (Gazzali, 2019: 25)

Gazzali tekfirde esas olan kaideyi şu şekilde açıklamaktadır: “La ilahe illallah Muhammedü'r-Rasulullah düsturuna samimi bir şekilde bağlı kaldıkları ve bu düstur ile çelişki teşkil eden bir durumda bulunmadıkları müddetçe yolları/mezhepleri ne kadar farklı olursa olsun ehli İslam'a dil uzatmaktan ve çeşitli mezhep mensuplarına kâfir demekten kaçınmalıdır.” (Gazzali, 2019: 27) Gazzali her fırkanın muhalifini tekfir ettiğini ve Peygamberi tekzip etmekle itham ettiğini düşünmektedir. Mesela Hanbeliler, fevk ve istiva konusunda Eş'arileri tekfir etmektedirler. Buna karşılık Eş'ariler de 'Allah'ın misli olan hiçbir şey yoktur.' Ayetinin anlamını tekzip ederek teşbihe kayıyor zannederek Hanbelileri tekfir etmektedir. Keza Eş'ariler Mutezile'yi ru'yetullah konusunda tekfir etmektedir. Gazzali'ye göre bu çıkmazdan kurtulmanın yolu İslam'a göre tekzip ve tasdik mahiyet ve tarifinin bilinmesidir. Tasdik: Tasdik haberle daha doğrusu haberi veren kimse ile ilgilidir. Bunun gerçek mahiyeti ise Hz. Peygamberin var olduğunu haber verdiği her şeyin mevcudiyetini kabul etmektir. Müellifimiz burada varlık kategorileri bahsine giriş yapmaktadır. Nitekim varlığın beş mertebesi mevcuttur. İşte varlığın bu mertebelerinden gafil olan kimseler kendilerine muhalif olan mezhep mensuplarını tekzipçi olarak görmüşlerdir. Gazzali söz konusu ettiği varlığın mertebeleri üzerinden meseleyi çözmeye yakın olduğumuzu düşünmektedir. Varlık/vücut beş kısımdır. Zâti, hissi, hayali, akli ve şibhi. Hz. Peygamberin mevcudiyetini haber verdiği bir şeyin, varlığın bu beş şeklinden biri suretinde mevcut olduğunu kabul eden kimse mutlak bir şekilde Hz. Peygamberi tekzip etmiyor demektir. Varlığın beş şekli ve te'vildeki örneklerini Gazzali'den takip edelim.

Zâti varlık/el-vücûdü'z-zâti: Hissin ve aklın dışında sabit olan hakiki varlıktır. His ve akıl bu varlığın bir suretini alır ve zihindeki bu surete idrak denir. Göklerin, yeryüzünün, hayvanların ve bitkilerin var olmaları böyledir, bu varlık türü çok açıktır. *Hissi varlık/ el-vücûdü'l-hissi:* sadece duyu organları için var olan, varlığı onu hissedene mahsus olan, hariçte aynı ve maddi bir varlığı bulunmayan varlıktır. Uyuyan bir

kimsenin, hatta uyanık fakat hasta olan birinin gördüğü bazı şeyler/hayaletler varlığın bu sınıfına girer. Sıhhatte ve uyanık buldukları sırada peygamberlerle velilere, meleklerin cevherlerini aksettiren güzel suretler görünür. Onlar bu vasıta ile vahye ve ilhama mazhar olurlar. *Hayali varlık/ el-vücûdü'l-hayali*: Duyu organları ile görmekte olduğumuz varlıklar gözümüzden kayboldukları zaman zihnimizde onların birer suret/formları kalır ki buna hayal/imağ denir. *Akli varlık/ el-vücûdü'l-akli*: Belli bir şeyin, bir ruhu, bir hakikati ve bir manası bulunur. Akıl bu şeyin, dış alemdeki varlığını, his ve hayaldeki suretini hiç nazarı itibara almaksızın mücerred mana cihetini kavrar. El gibi. Elin hissi ve hayali bir sureti vardır, ayrıca bir de manası vardır ki bu onun hakikatidir. Bu mana elin 'tutma gücü'dür, akli manada el işte bu 'tutma kuvveti'dir. *Varlığa benzeyen varlık/ el-vücûdü'l-şibhi*: Bir şeyin sureti ve hakikati ile ne hariçte, ne histe, ne hayalde ve ne de akılda bizatihi mevcut olmamasıdır. Fakat mevcut başka bir şey olup bir özelliği ve sıfatı ile öbür varlıklara benzediğinden şibhi varlık adını almıştır. (Gazzali, 2019: 30-32)

Gazzali varlık mertebelerinin te'vildeki misallerini V. Bölümde sıralamaktadır. Zâti varlık için örnek vermeyi zaid gören Gazzali bunun açık olduğunu anlaşıldığını ve teville ihtiyaç kalmadığını düşünür. Hissi varlık için şu örneği verir. Rasulullah şöyle buyurmuştur: "Ölüm alaca bir koç şeklinde kıyamet günü getirilir ve cennetle cehennem arasında boğazlanır." "Ölüm bir arazdır" veya "ölüm bir araz olmayışdır", "arazın cisim haline çevrilmesi imkânsızdır, buna güç yetmez" gibi bir sonuca delille ulaşanlar, bu haberi şu şekilde anlayacaklardır: "kıyamette toplanan insanlar koçu görecekler ve onun ölüm olduğuna itikad edeceklerdir. Bu koç dış alemde değil, sadece onların hislerinde mevcut olacaktır. Bu durum ahirette ölümün mevcut oluşundan kesin olarak ümidi kesme hususunda kesin bir bilginin husule gelmesini sağlayacaktır. Şu halde boğazlanan koç değil, kendisinden ümit kesilen şey yani ölümdür. Bu istidlal tarzını doğru bulmayanlar ise belki de ölümün kendisinin koçun zâtı haline dönüşeceğini ve böylece boğazlanacağını düşünmüşlerdir. Ayın aynada görülmesinin hissi varlık, muhayyilede tasavvur edilmesinin hayali varlık olduğunu belirten Gazzali, hayali varlığı Peygamberin bir hadisiyle örneklendirir: "Ben

Yunus b. Metta'ya bakıyor gibiyim, üzerinde Katvan mamulü bir aba olduğu halde telbiye ediyor ve dağlar ona cevap veriyordu. Allah ise ona: lebbeyk ya Yunus, diyordu.” Aşıkardır ki bu, Hz. Peygamberin hayalindeki bir suretin temsil yolu ile ifadesidir. Çünkü Hz. Yunus'un bu vaziyette oluşu Peygamberimizin dünyaya gelişinden çok evvel idi, bu vaziyet yok olup gitmişti, o zaman mevcut değildi.

Akli varlığa dair şu hadisle misal getirir: “Allah Adem'in çamurunu kırk sabah eliyle yoğurdu.” Bu hadiste Allah'ın elinden söz edilmiştir. Hissi ve hayali organ manasındaki el mefhumunun Allah için kullanılmasının doğru olmadığına delil ile ispat edenler bu elin akli ve ruhani olduğunu kabul etmektedirler. Yani elin suretini değil, manasını, ruhunu ve hakikatini kabul etmişlerdir. El kelimesinin manası ve ruhu ise, bir şeyi tutmaya ve kavramaya yarayan, kendisi ile iş yapılan, iyilikte bulunulan veya bulunulmayan vasıta demektir.

Yazara göre şeriat sahibinin sözlerini zikredilen derecelerden biri şeklinde anlayan ve tevil eden herkes şeriatı tasdik edici durumdadır. Mezhebi ne olursa olsun, bütün İslam müctehidlerinin zaruri olarak teville başvurdukları ortada iken tevil yapanların tekfir edilmelerinin nasıl caiz olduğunu da sormaktadır. Nitekim teville en uzak olan İmam Ahmed dahi bazı hadisleri teville tabi tutmuştur. Tevillerin en garibi ve hakikat olmaktan en uzak olanı akli veya şibhi varlığı mecaz veya istiare olarak kabul etmektir. Gazzali Ahmed b. Hanbel'in şu üç hadisi tevil ettiğini beyan etmektedir. “Haceri esved yeryüzünde Allah'ın sağ elidir.” “Müminin kalbi Allah'ın parmaklarından iki parmak arasındadır.” “Rahman olan Allah'ın nefsinin Yemen tarafından geldiğini hissediyorum.” (Gazzali, 2019: 39) Mutezili ve Eş'arilerin nazari alanda araştırmaları daha fazla olduğundan birçok nassın zahiri manalarını tevil ettiklerini söyleyen yazar, hakkında tevilde bulunulan bir konuda hangi tevilin daha doğru olduğunun bahsimizin şumûlüne girmediğini belirtmekle dile getirilen yorumlarda çoğulculuğa yakın durduğunu gösterir gibidir.

Zikredilen beş derece üzerine yapılan tevillerin tekzip sahasına girmedikleri ve bütün mezheplerin bu mevzu üzerinde ittifak ettikleri anlaşıldığına göre, ittifak edilmiştir ki bu tevillerin caiz olabilmeleri için zahiri manayı kastetmenin imkânsız olduğu ispat edilmelidir. Söz

konusu beş derece üzerinde şöyle bir usulden söz eder. Beş mertebenin en açık olanı zâti varlıktır. Bunun sabit olması her şeye şamildir. Zati varlığın sübutu imkânsız olursa hissi varlığa geçilir. Bunun sübutu bundan sonrakilere geçilmesine engel teşkil eder. Hissi varlığın sübutu mümkün olmazsa hayali ve akli varlığa geçilir. Bunların da sübutu mümkün olmazsa şibhi ve mecazi varlıkta karar kılınır. “Delile dayanan bir zaruret bulunmadıkça bir dereceden onu takib eden dereceye geçmeye müsaade edilmez.” (Gazzali, 2019: 41) Ne olursa olsun hiçbir mezhebin muhalifini, delilde hata etti diye tekfir etmesi doğru değildir. Fakat dalalet ehli ve bid’atçı demesi caizdir.

Kesin delile dayanan ya da dayanmayan tevilleri ayırmaya özen gösteren yazar bazı kimselerin kesinlik ifade eden delile değil de galib zanna dayanarak hemen tevil yolunu tuttuğunu söyler. Bu şekilde hareket eden kimseleri her konuda gelişi güzel tekfir etmek doğru değildir. Yapılan teviller akaidin ana konuları veya bu ana konularla ilgili önemli meselelerle alakalı değilse bunları tekfir cihetine gitmemeliyiz. Delildeki kesinliğe önem veren Gazzali’ye göre akaidin önemli prensiplerinde, katiyet ifade eden delile dayanmadan bu cins tevil yaparak nassların zahiri manalarını tahrif edenler tekfir edilir. Sadece zan, vehim ve zahiri manayı garip görme gibi şeylere istinaden ahirette cesetlerin haşredilmesini ve hissi cezalar görülmesini reddedenlerin kat’i olarak tekfir edilmeleri icabeder. Yazar göre nazari şeyler ikidir. İlki dinin esas prensipleriyle ilgilidir. Diğer ise tali/fer’i meselelerle ilgilidir. İmanın esas prensipleri Allah’a, rasulüne ve ahiret gününe iman olmak üzere üçtür. Bunun dışında kalanlar ise fer’idir. Halife, halife tayini, şartları ve bununla ilgili şeylerde hata etmek esas itibariyle tekfiri gerektirmez. Vahid/âhad haberlerle sabit olan şeyleri inkar edenler tekfir olunmazlar. İcma ile sabit olan şeyi reddeden kimsenin tekfir edilmesi de münakaşaya değer bir mevzudur. Zira icmanın kat’i bir delil olduğunu bilmek çok müşkül bir şeydir. Diğer yandan Nazzam icmanın delil olma keyfiyetini prensip olarak reddettiği için icmanın delil oluşu ihtilafı hale gelmiştir. (Gazzali, 2019: 50) Tekfir mekanizmasının hemen işletilmemesi gerektiğini düşünen Gazzali şu soruları gündeme getirmektedir: Zahiri manası terk edilen nass acaba teville müsait midir? Tevil edilemez denilen nass acaba bize tevatür

yoluyla mı yoksa ahad rivayetle mi gelmiştir? Zahiri manaya muhalefet edilmesine sebep teşkil eden delil üzerinde de durulmalıdır. Bu delil bir delilde bulunması lazım gelen şartları haiz midir? (Gazzali, 2019: 55) Kimi kelimacıları halkı tekfir ettikleri için aşırı bulan yazarın zemmu'l kelam'da bulunarak benzer aşırılığa sürüklendiği söylenebilir. Nitekim Gazzali, iki tür kimse için müstesna, tehlikesinin fazla olması sebebiyle kelam meselelerini uzun incelemenin herkese haram olduğunu açıkça beyan etmektedir. (Gazzali, 2019: 58) Allah'ın rahmetinin genişliğini hatırlatsa da yazar, hoşgörüsünü ve metodolojisini terk eder gözükmektedir. Zira ona göre kim Hz. Peygamberin ayın ikiye bölünmesi, taşların teşbih etmesi, parmaklar arasından su fışkırması gibi tabiat üstü mucizelerini, sıfatlarını tekzip eder yüz çevirirse münkirdir ve bundan dolayı kafirdir. (Gazzali, 2019: 64)

Sonuç olarak Gazzali İslam düşüncesinin önemli isimlerinden birisidir. Tekfir mekanizmasından rahatsız olması yaşadığı dönemin sosyal, entelektüel ve ilmi ortamların atmosferi hakkında oldukça ipuçları vermektedir. Açıkçası Gazzali'nin hem teville bir standart kazandırmak istediğini hem de tekfire karşı önleyici kurallar getirmeyi hedeflediğini söylemek mümkündür. Tekfire karşı olsa da zaman zaman kendisi de bazı kesimleri tekfirden geri kalmamıştır. Bunun nedenlerini müellifin yaşadığı sosyal, siyasal ve entelektüel şartlarda/ortamlarda aramak gerekir. Düşünürleri değerlendirirken anakronizme düşmemek adına onları kendi dönemlerinin reel gerçekliği çerçevesinde düşünmek gerekir. Bu manada eser Gazzali'nin tevil metafiziğini öğrenmek adına önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Özellikle günümüzde hakikat tekelciliğine soyunan kimi çevrelerin yaptığı şekilde kuralsız/yöntemsiz dışlama/ötekileştirme ya da tekfirin ne kadar anlamsız olduğunu göstermesi bakımından da çalışma oldukça değerlidir.

